

Overheden en het ontstaan van veenkoloniën

Taeke Stol

Inleiding

Vanaf de late middeleeuwen hebben er in de Nederlanden op grootschalige wijze commerciële turfwinningsovernames plaatsgevonden. Door de schaarste aan winbare hoeveelheden hout en steenkool gebruikte men voornamelijk turf als brandstof. De commerciële turfwinning begon in de 12e eeuw in de Zuidelijke Nederlanden. Daar lagen destijds ook de belangrijkste en grootste steden (Brugge, Gent, Antwerpen) en veengebieden bevonden zich in de nabije omgeving (Vlaanderen, West-Brabant). Toen deze voorraden uitgeput raakten – mede door een groeiende vraag vanuit de in omvang en aantal toenemende steden – was men genoodzaakt de blik te richten op de uitgestrekte veengebieden in de Noordelijke Nederlanden. De commerciële turfwinning startte daar in het midden van de 16e eeuw in de Gelderse Vallei, en spoedig daarna ook in Friesland, Groningen en Drenthe (Leenders, 1987; Van Schaik, 1969, pp. 144-148; Stol, 1986 en 1990).

De meest bekende verveningen vonden in Groningen en Drenthe plaats. Van de 17e tot het begin van de 20e eeuw werden daar dikke pakketten veen afgegraven, waarna men de blootgekomen zandgronden vervolgens geschikt maakte als landbouwgrond. Het landschap van deze zogenaamde veenkoloniën kenmerkt zich door rechte lijnen en regelmaat. We kunnen een veenkolonie omschrijven als een nederzetting waarvan de ruimtelijke hoofdstructuur ten behoeve van de turfwinning is aangelegd. Algemeen wordt aangenomen dat de grote regelmaat in hun ruimtelijke structuur het gevolg is van een vooropgezet plan. De Groninger en Drentse Veenkoloniën worden daarbij beschouwd als de standaard, het ideaal-model voor alle veenkoloniën die in de loop der eeuwen in de Nederlanden ontstaan zijn.

We willen de geldigheid van 'het Groninger

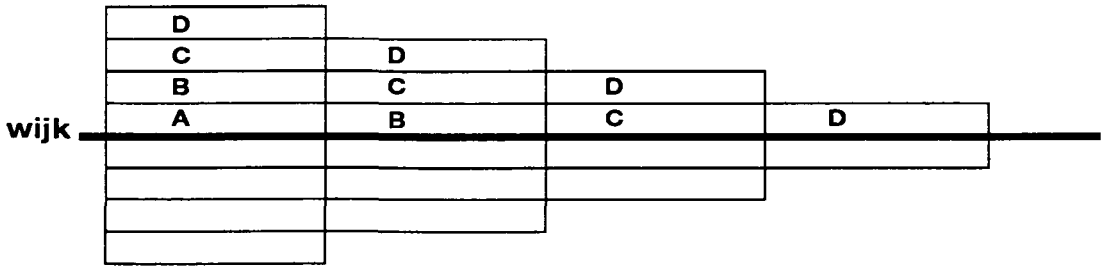
model' voor alle veenkoloniën nog eens kritisch analyseren, vooral in het licht van de hierboven genoemde diffusie van de commerciële turfwinning. Een belangrijk aspect hierbij is de graad van overheidsbemoeienis. In welke mate hebben we bij veenkoloniën te maken met planning van bovenaf? Allereerst dienen we echter te weten wat met het Groninger model bedoeld wordt.

Het Groninger model

In de 17e eeuw startte de grootschalige en systematische afgraving van de venen in Oost-Groningen. De stad Groningen had de supervisie over de exploitatie van deze veenkoloniën en zorgde er voor dat na de afgraving de terreinen omgevormd werden tot landbouw-arealen. Om in het uitgestrekte veengebied door te kunnen dringen, was ontwatering een eerste vereiste. Het gebied werd ontsloten via de kanalisering van bestaande veenstroompjes, maar vooral door het graven van kanalen. Deze kanalen deden tevens dienst voor de afvoer van de turf naar de stedelijke markten. Turf is een produkt dat in verhouding tot zijn volume slechts een kleine waarde vertegenwoordigt. Daarom was commerciële turfwinning slechts mogelijk als het vervoer per bulk-transport plaatsvond, d.w.z. met schepen.

Op basis van de verschillen tussen de kanaalsystemen kunnen meerdere typen veenkoloniën onderscheiden worden (Vervloet, 1984, pp. 126-128). Het meest algemeen zijn de typen met één of twee hoofdkanalen en aan weerskanten zijkanalen, die doorgaans met een rechte hoek in het hoofdkanaal uitkomen. De afstand tussen twee zijkanalen (wijken) varieert meestal tussen de 160 en 200 meter. De wijken strekken het veen in tot de grens van een naburig dorps- of concessiegebied.

Met het graven van een wijk startte ook de turfwinning. Het begon in twee lange stroken aan weerszijden van de wijk. Gelijktijdig werd

Figuur 1. Schets van de wijze van veenaafgraving.

de wijk een stukje verder het veen in gegraven. Wanneer de eerste twee stroken uitgegraven waren, schoof de turfwinning op naar de twee naastgelegen stroken en de twee stroken langs beide zijden van de nieuw gegraven verlenging van de wijk (figuur 1). Op deze wijze trok de vervening in breedte en in diepte het veen in (Keuning, 1989, p. 88). Hierbij ontstond een 'trapgevel'-structuur die, voor wat Drenthe betreft, op 19e- en 20e-eeuwse topografische kaarten goed zichtbaar is (figuur 2). Uiteindelijk was echter al het veen tussen twee wijken afgegraven.

De boer volgde de vervener op de voet. Tussen twee wijken was plaats voor twee boerenbedrijven, elk 15 tot 30 ha groot. De afgegraven landen werden omgevormd tot landbouwgrond door zand te mengen met de bovenste laag van het veen, de bonk(aarde) of bolster. De bonk was door zijn losse structuur niet geschikt om er turf van te maken en was daarom apart gezet tijdens de fase van de turfwinning. De nieuw ontgonnen landen bezaten een goede bodemstructuur, maar moesten wel stevig bemest worden. Voor een deel werd de mest

geïmporteerd uit steden (compost, strattendrek). De turfschepen namen deze mee als retourvracht. Daarnaast hielden de boeren vee, hoofdzakelijk voor de mestproductie. Dicht bij de boerderijen werden akkergewassen verbouwd, verder weg lagen de wei- en hooilanden. Met de introductie van de kunstmest in de 19e eeuw nam de omvang van de veestapel sterk af. De Groninger Veenkoloniën ontwikkelden zich tot een regio die zich specialiseerde op de akkerbouw, vooral graan en aardappelen (Lambert, 1985, p. 242).

De transportketen van turfexport en mestimport maakte de regio geschikt voor bedrijven die zich toededen op onderhoudswerkzaamheden aan de schepen. Spoedig ontwikkelde zich een zelfstandige scheepsbouwindustrie (nieuwbouw en reparatie). Daarnaast kwamen agrarische industrieën zoals de strokarton- en de aardappelmeelindustrie op. De grondstoffen werden voor het grootste deel in de regio zelf geproduceerd. Alle veenkoloniën zijn dus begonnen als agrarische veenkoloniën, enkele van hen ontwikkelden zich tot industriële veenkoloniën.

Figuur 2. Klazienaveen en Barger-Compascuum tijdens de verveningsfase. De 'trapgevel'-structuur van de turfwinning is prachtig te zien. Turfverwerkende industrieën zijn onder op de figuur aanwezig in de vorm van drie turfstrooiselfabrieken en een puritfabriek.

Rundeveen is na 1860 in cultuur gebracht door Hannoverianen die de Pruisische dienstplicht ontvluchtten. Zij stichtten er boerenbedrijven in de nabijheid van het veenstroompje de Runde. Na 1935 maakte de landbouw op het veen plaats voor turfwinning en verdween de nederzetting Rundeveen vrijwel volledig van de kaart (fragment topografische kaart 1:50.000, blad 18, 1935).

Dit is, zij het enigszins gegeneraliseerd, wat bedoeld wordt met het Groninger model. In deze opvatting is een veenkolonie in hoge mate gepland, voor wat de ruimtelijke structuur betreft en de wijze waarop de turfwinning en de omzetting tot landbouwgrond plaatsvond. Vanwege de vooraanstaande rol die de stad Groningen hierbij speelde, wordt het beschouwd als planning van bovenaf. De vraag is echter of dit model ook van toepassing kan worden verklaard voor andere gebieden in de Nederlanden en voor andere, vooral vroegere periodes. Om deze vraag te kunnen beantwoorden zullen we in vogelvlucht bezien hoe elders de turfwinning en de omzetting tot landbouwgrond plaatsvond.

De turfwinning

Bij de afgraving van veen ter verkrijging van brandstof dienen we twee vormen te onderscheiden. De bekendste is waarschijnlijk het weghalen van veen onder de waterspiegel, die bekend staat als baggeren of natte vervening. Deze methode werd sinds de jaren '30 van de 16e eeuw op grote schaal toegepast en leidde in de provincies Holland en Utrecht tot het ontstaan van talloze plassen. De meeste zijn in de 18e en 19e eeuw weer drooggemaakt. Natte vervening leidde met andere woorden tot landverwoesting. Dit is niet het geval met de tweede vorm van vervening, die boven de waterspiegel, doorgaans droge vervening genoemd. Deze wijze van turfwinning in de Nederlanden wordt al in de 1e eeuw vermeld door de Romein Plinius, ofschoon hij daarbij doelt op het gebied tussen Eems en Elbe, en in de 10e eeuw door een Arabisch diplomaat, op bezoek in de Nederlanden. Voor een beter begrip van de wijze van ontstaan van veenkoloniën kunnen we ons echter beperken tot de droge verveningen, en daarvan degene die grootschalig en kapitaalintensief geëxploiteerd werden.

Turfwinning op grote schaal vereiste eerst veel investeringen – het graven van kanalen, de

bouw van sluizen en bruggen – voordat er winst gemaakt kon worden. Alleen bemiddelde personen en instellingen konden zich zo iets permitteren. Gewoonlijk spreidden zij hun risico's door samen te werken in een organisatie, een veencompagnie. De meeste van hen hadden belangen in meerdere veencompagnieën, terwijl ze ook investeerden in andere sectoren van de economie. We kunnen de diffusie van deze commerciële veencompagnieën vrij goed volgen. Het startte in Vlaanderen en West-Brabant in de late middeleeuwen, de introductie in de Noordelijke Nederlanden (de Gelderse Vallei) vond plaats in 1550 door een compagnie van kooplui die destijds in Antwerpen gevestigd waren. De verdere spreiding noordwaarts gebeurde door rijke stedelingen uit de provincies Utrecht en Holland (Stol, 1986). Lokale adel in de provincies Friesland, Groningen en Drenthe vormde eveneens compagnieën, maar de vereiste investeringen bleken hun financiële krachten te boven te gaan. Succesvol vielen hun compagnieën in handen van kapitaalkrachtige burgers uit het Westen, of zij zagen zich genoodzaakt met hen samen te werken (De Vries, 1974, pp. 202-203). De wijze waarop de turfwinning was georganiseerd, wordt geïllustreerd door de namen van een aantal veenkoloniën (Borgercompagnie, Drachtstercompagnie) en kanalen (Opsterlandse Compagnonsvaart).

Voor de interne structuur van een veencompagnie kan als representatief voorbeeld de veenkolonie Heerenveen gelden, de oudste veenkolonie in de noordelijke provincies. Het werd in 1551 gesticht door een Fries (Peter van Dekema) en twee Utrechtenaren (Jan van Cuijck en Floris Foeijt), die de 'hoofden' van de compagnie werden. De compagnie werd strak georganiseerd, waarbij de besluitvorming in handen van een beperkt aantal personen lag. Gedurende de eerste jaren werden alle besluiten genomen door de drie hoofden. Het uiteindelijke doel was de onderneming gesmeerd te laten lopen en hoge winsten te beha-

len. Iedereen die in de turfwinning in Heerenveen wilde investeren, kon in beginsel aandelen kopen en lid van de compagnie worden. Hierbij ontstond een drielagige piramide van compagnieën. De 'algemene compagnie' zorgde voor de infrastructurele werken (kanalen, sluizen). Daaronder stonden de drie hoofden met elk een compagnie, die weer onderverdeeld waren in talloze onder-compagnieën. Later onderging de organisatie en de wijze van besluitvorming weliswaar de nodige veranderingen, maar in essentie bleef deze gelijk (Hartgerink-Koomans, 1952). De wijze waarop men in Heerenveen de turfwinning organiseerde werd al snel de gebruikelijke voor alle veenkoloniën in de noordelijke provincies, en vooralsnog nemen we aan dat de commerciële vervening vóór 1551 op een soortgelijke wijze georganiseerd was.

De turfwinning zelf gebeurde door de vele onder-compagnieën. De meeste van hen bezaten meerdere, verspreid liggende percelen in één concessiegebied. Zij konden deze percelen gelijktijdig, maar ook na elkaar af gaan graven in een zelf te bepalen tempo. Het resultaat hiervan was, dat het landschap tijdens de fase van turfwinning er zeer gevarieerd uitzag. Alle stadia van vervening kwamen verspreid voor, terwijl er ook nog volledig onverveende percelen aanwezig waren. Dit beeld verschilt hemelsbreed met de systematische vervening overeenkomstig het Groninger model. En wat gebeurde nadat de veenarbeider zijn werk voltooid had; volgde de boer hem inderdaad op de voet, zoals het Groninger model wil?

De omzetting tot landbouwgrond

Het in cultuur brengen van de afgegraven landen, de dalgronden, was een kostbaar en arbeidsintensief werk. In het algemeen vond de ontginning plaats volgens de hierboven omschreven methode. Drie ingrediënten waren daarbij nodig: bonk, zand en mest. Eén van de grootste problemen was het tekort aan mest.

Een ander probleem was het gebrek aan voldoende bonk; van wezenlijk belang om de zandgrond de gewenste fysische structuur te geven. Pas in 1900 en 1902 stelden de provinciale overheden in respectievelijk Drenthe en Groningen vast hoeveel cm bonk er bewaard moest worden voor de latere aanmaak tot landbouwgrond. Deze reglementering kwam overigens voor Groningen te laat, er was geen te vervenen grond meer over, en andere provincies volgden dit voorbeeld niet.

Ook de economische situatie was van invloed op de snelheid van de ontginning. Als de prijzen voor agrarische producten hoog waren, volgde de boer in vele gevallen inderdaad de turfgraver op de voet. Bij lage prijzen was evenwel niemand bereid te investeren in nieuw land. Afhankelijk van de economische situatie kon het een jaar, tien jaren of meer dan een eeuw duren voor het in cultuur brengen begon. In sommige gevallen gebeurde dit nooit; de dalgronden bleven woest liggen, waarop zich vervolgens heide ontwikkelde. Dit was het geval in delen van West-Brabant gedurende de middeleeuwen en in delen van Friesland tijdens de 17e en 18e eeuw. Bebossing van de voormalige veengebieden vond plaats in delen van Noord-Vlaanderen in de middeleeuwen en in de 17e-eeuwse veenkolonie Hoozevee (Stol, 1990, hfst. 6).

We kunnen met andere woorden een grote variatie in grondgebruik constateren. Deze variatie was deels het gevolg van het feit dat de participanten van een veencompagnie zich niet bezig hielden met de ontginning tot landbouwgrond. Zodra de veenvoorraad uitgeput raakte, trokken zij zich terug. Het in cultuur brengen gebeurde door een nieuwe groep personen. De meesten van hen waren weinig bemiddeld – zoons van kleine boeren en landarbeiders – op zoek naar een mogelijkheid om een eigen boerenbedrijfje te stichten. Het waren doorgaans geen veenarbeiders die na de verveningstijd landarbeider werden of een klein zelfstandig boerenbedrijf stichtten. Ge-

brek aan kapitaal, kennis en mentaliteitsverschillen verhinderden een dergelijke sociale mobiliteit (Gerding e.a., 1989, p. 126). De ontginning van de dalgronden werd kortom overgelaten aan het particuliere initiatief; het was een ontginning van onderop.

Waarom investeerden veencompagnieën in het algemeen niet in de landbouw? In dit verband is het van belang zich te realiseren dat de grootschalige, commerciële turfwinning een particuliere, kapitalistische onderneming was. Dit kapitalisme was in essentie handelskapitalisme, dat wegens de geringe investeringen in duurzame produktiemiddelen uiterst mobiel was. De kooplui-ondernemers konden hun kapitaal over het algemeen snel en zonder veel fi-

nancieel verlies uit een bepaalde bedrijfstak of uit een bepaalde regio terugtrekken en naar andere overhevelen (Lis en Soly, 1980, pp. 82-83). De ondernemers met belangen in veencompagnieën waren geïnteresseerd in turfwinning vanwege de hoge rendementen. Ook investeerden zij in vruchtbare kleigebieden: recente zeeleipolders en droogmakerijen. Zij hadden echter geen interesse in de ontginning van marginale zandgronden. Alleen in enkele bijzondere gevallen was een ondernemer geïnteresseerd in de omzetting tot landbouwgrond van afgegraven veenlanden. Het beste voorbeeld hiervan is de bemoeienis van de stad Groningen met de ontwikkeling van de Groninger Veenkoloniën.

Figuur 3. Om de turf te drogen werd deze in zogenaamde 'ringen' gestapeld (foto Henk Feikens, Veenkoloniaal Museum, Veendam).

Conclusie

Commerciële turfwinning was in al haar facetten een zuiver particuliere onderneming, geheel gefinancierd door de verveners. De overheidsbemoeyenis nam in de loop van de 19e eeuw weliswaar toe, maar bleef in wezen bescheiden. Het maken van een plan van aanleg werd volledig aan de verveners over gelaten en slechts marginaal getoetst (De Haan, 1976, pp. 27-39; Hermans, 1946, pp. 124-125). Gezien de organisatie van de verveners in vaak talloze, volledig zelfstandige onder-compagnieën is het heel logisch dat het ruimtelijk patroon van zowel de afgraving als de (her)ontginning zo veel variatie laat zien. Het eindresultaat was evenwel een landschap gedomineerd door rechte lijnen en regelmaat. Dit landschapsbeeld is in zoverre misleidend dat men al snel de gedachte krijgt dat aan zoiets regelmatig wel een vooropgezet plan ten grondslag moet hebben gelegen. Bij turfwinning gaan de gedachten dan direct uit naar het keurige model van de Groninger Veenkoloniën, maar dit model was destijds zeker niet de standaard. Het grote aantal veenkoloniën dat sinds de middeleeuwen tot ontwikkeling kwam, is het resultaat van initiatieven van onderop en zij vertonen onderling grote variaties in ruimtelijk patroon en grondgebruik.

Tot slot een drietal concluderende opmerkingen. Ten eerste: voor een goed begrip van het ontstaan van veenkoloniën in de Nederlanden dienen we dit proces te bestuderen in vele regio's en gedurende vele eeuwen. Alleen dan zijn we in staat een boven-regionaal model te formuleren; het Groninger model is slechts van toepassing op enkele gebieden in de noordelijke provincies. Ten tweede is het van belang over een gedegen kennis te beschikken van de betrokken organisaties, willen we de landschappen die zij creëerden goed begrijpen. In deze bijdrage hebben we de aandacht uitsluitend gericht op commerciële veencompagnieën. Hoe veenkoloniën zich ontwikkelden

als de turfwinning plaats vond onder de leiding van slechts één persoon, bijvoorbeeld de graaf van Vlaanderen gedurende de middeleeuwen, is veel minder duidelijk. Ten derde blijkt uit het bovenstaande dat de mate van overheidsbemoeyenis bij het ontstaan van veenkoloniën uiterst gering is. De grootste verklarende kracht dienen we te zoeken bij particuliere ondernemingen.

The authorities and the creation of the peat district

In the Low Countries the commercial peat-digging on a large scale took place from the Late Middle Ages onwards. Thick layers of peat were dug out to be used as fuel, followed by the conversion of the denuded areas into agricultural land.

Today, the landscape in these so-called peat-colonies is characterized by straight lines and geometrical patterns. One usually assumes that the regularity of these spatial patterns is the result of some kind of central planning by the authorities concerned.

Commercial peat-digging, however, was a private undertaking, and usually done by co-operations, called peat-companies. Government involvement was negligible for a long time, did increase in the 19th century, but only to a modest level.

Peat-colonies were created by numerous completely independent companies and sub-companies, which did not cut peat in the same manner. Thus, due to the varied pattern of cutting peat and cultivating the land, the landscape patterns in the peat districts varied greatly.

Literatuur

- GERDING, M.A.W., e.a. (red.). *Geschiedenis van Emmen en Zuidoost-Drenthe*. Meppel, 1989.
- HAAN, W. de (1976). *Veen, turf en water*. In: G.H. Peerbolte (red.), *Drenthe in de kaart gekeken; grepen uit de geschiedenis van veen, water en wegen*. Meppel, pp. 19-62.
- HARTGERINK-KOOMANS, M. (1952). *Contracten der Dekema, Cuyck en Foeys veencompagnie*. In: *Verslagen en Mededelingen Vereniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht*, jg. 10, pp. 84-116.

- HERMANS, H. (1946). Hoe Nederland groeide. Anderhalve eeuw bodemwinning en bodemverbetering. 's-Gravenhage.
- KEUNING, H.J. (1989). De Groninger Veenkolonien; een sociaal-geografische studie. Groningen (herdruk van de uitgave uit 1933).
- LAMBERT, A.M. (1985). The Making of the Dutch Landscape. An Historical Geography of the Netherlands. London [etc.].
- LIS, C., en H. SOLY (1980). Armoede en kapitalisme in pre-industrieel Europa. Antwerpen/Amsterdam.
- LEENDERS, K.A.H.W. (1987). De diffusie van een techniek. De vergraving van het veen in de Nederlanden, 1150-1950. In: Tijdschrift van de Belgische Vereniging voor Aardrijkskundige Studies, jg. 56, pp. 197-216.
- SCHAIK, P. van. De economische betekenis van de turfwinning in Nederland. In: Economisch- (en Sociaal-)Historisch Jaarboek, 32 (1969) pp. 141-205 en 33 (1971) pp. 186-235.
- STOL, T. (1986). De turfwinninglandschappen. In: S. Barends, et al. (red.), Het Nederlandse landschap; een historisch-geografische benadering. Utrecht, pp. 46-55.
- STOL, T. (1990). De veenkolonie Veenendaal. Turfwinning en waterstaat in het zuiden van de Gelderse Vallei, 1546-1653. Amsterdam.
- VERVLOET, J.A.J. (1984). Inleiding tot de historische geografie van de Nederlandse cultuurlandschappen. Wageningen 1984.
- VRIES, J. de (1974). The Dutch Rural Economy in the Golden Age, 1500-1700. New Haven/London.

Boekbesprekingen

Kaarten van Utrecht

DONKERSLOOT-DE VRIJ, M. Kaarten van Utrecht; topografische en thematische kartografie van de stad uit vijf eeuwen. HES, Utrecht, 1989. 156 pp. ISBN 90 6194 207 1. f 99,50.

In het voorjaar van 1989 werd de stad Utrecht opgesierd met affiches waarop een 17e-eeuwse kaart van de stad attent maakte op een tentoonstelling in het Centraal Museum 'Utrecht in kaart gebracht 1541-1990'. Dit was een gevolg van een zeer uitgebreid kartobibliografisch onderzoek dat Marijke Donkersloot-de Vrij heeft gedaan naar de kaarten van de stad.

Behalve in een tentoonstellingscatalogus mondde dit onderzoek uit in de hier besproken uitgave. Daarmee had Utrecht een primeur want geen enkele andere Nederlandse stad heeft de achtereenvolgende kartografische afbeeldingen zo volledig en geannoteerd op een rij (met uitzondering van Rotterdam waarvan de uitgave in aantal en periode echter wat beperkter is).

Daarin ligt ook het bovenlokale belang want voor elke beschrijving van de ontwikkeling van het (stedelijk) landschap vormen oude stadplattegronden uiteraard een belangrijke bron. Althans voor de periode na de 16e eeuw want de oudste kaart van Utrecht is van 1541. En meer nog dan bij geschreven documenten is bronkritiek hier geboden: de juistheid van de door de

kaarten geboden informatie moet zeer kritisch worden nagegaan. Dat is wat de auteur bij de 162 door haar geselecteerde kaarten doet.

Voor historisch geografen zal zij geen onbekende zijn; in haar dissertatie van 1981 beschreef zij de kaarten in de rijksarchieven, die voor onderzoek van het landschap relevante topografische informatie bevatten, en in het boek over de kartografie en landschapsontwikkeling van de Vechtstreek (1985) gaf zij haar geografische achtergrond bloot.

De selectie geldt alleen kaarten van geheel Utrecht, geen wijkkaarten dus, maar bevat ook een aantal kaarten van de stad en omgeving, voornamelijk in verband met grensbepaling of militaire acties gemaakt. De beschrijvingen zijn gesplitst in die van topografische kaarten (1558-1990) en van thematische kaarten (1541-1940), waarbij de historische reconstructies – terecht – tot de thematische kaarten gerekend zijn. Deze laatste zijn rubriekmatig geordend, de belangrijkste zijn die van de fortificaties, de stadsuitbreiding en de civiel-technische objecten.

Elke beschrijving geeft: titel, auteur, jaar van uitgave, reprotchnische gegevens, afmetingen, schaal, oriëntatie, verblijfplaats, literatuur en vooral de annotatie. Daarin wordt de waardering gegeven van de inhoud en gaat de auteur in op het mogelijke doel van de kaart, de datering van het kaartbeeld en op de feitelijke juistheid van de afgebeelde topografie. Deze annotatie